

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐԸ
ԸՆԴԴԷՄ
ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՈՒՐԱՑՄԱՆ

Թ ուրք պատմագրութիւնը եւ պետութիւնը ամէն կերպ աշխատում են հերքել Հայոց Յեղասպանութեան փաստը: Նրանք միայն ընդունում են հայերի «բռնագաղթը», «տեղահանութիւնը»: Ներկայացուած հաւաստի փաստերը նրանք մերժում են տարբեր պատճառաբանութիւններով: Հայկական աղբիւրները համարում են հնարովի, հայերի ազատագրական պայքարի գաղափարախօսների ու ղեկավարների կողմից շրջանառութեան մէջ դրուած եւ հակասամանեան տրամադրութիւններ հրահրող փաստաթղթեր: Խուսականը հաւաստի չեն համարում, քանի որ թուրքերը կարծում են որ այն ստեղծուել է ռուս-հայկական դաշինքը ուժեղացնելու եւ Օսմանեան Կայսրութեան դէմ ուղղելու նպատակով: Անգլիացիները եւ ֆրանսացիները, պնդում են թուրքերը, Օսմանեան Կայսրութեան ազգային փոքրամասնութիւնները հրահրել են, որպէսզի նրանց բողոքները պատրուակ օգտագործելով կարողանան միջամտել երկրի ներքին գործերին: Պատերազմի ժամանակ անգլիացիները եւ ֆրանսացիները, պնդում են նրանք, յօրինել են Հայերի Յեղասպանութեան «առասպելը», որպէս հակաթուրքական քարոզչութեան միջոց, միջազգային հանրային կարծիքը Օսմանեան Կայսրութեան դէմ ուղղելու համար: Թուրքերի կարծիքով, անգլիացիների ազդեցութեան տակ են ընկել ամերիկացիները, թէեւ ակնյայտ փաստ է որ Ա.Մ. Նահանգները պատերազմ յայտարարեց միայն Գերմանիայի ու Աւստրո-Հունգարիայի դէմ: Թուրքիան, որ վերջիններին դաշնակից էր, Ա.Մ. Նահանգների կողմից թշնամի պետութիւն չհռչակուեց: Եւ վերջապէս, թուրքերը փորձում են նաեւ թերագնահատել 1918-1921 թուականների ընթացքում թրքական երեսփոխանական ժողովի նիստերում երեսփոխանների արած քննադատական արտայայտութիւնները եւ այդ տարիների թրքական ռազմական ատեանի քննութեան արդիւնքները: Այդ ընթացքում Օսմանեան Կայսրութեան եւ Իթթիհատական վերնախաւի բազմաթիւ ներկայացուցիչներ խոստովանել էին գործադրուած սարսափելի ոճիրը՝ Հա-

յասպանութիւնը: Թուրքերը այդ բոլորը ուզում են ներկայացնել որպէս պարտութիւնից յետոյ Թուրքիայում տիրող ստորաքարշական ու յուսահատուածութեան հոգեբանութեան արդիւնք: Այդպիսով, փաստօրէն, նրանք տալիս են Թուրք կառավարութեան դեկավարներին եւ Իթիթիհատական կուսակցութեան անդամների բարոյական բնութագրերը:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, աշխատենք Թուրքիայի կառավարութիւնների գործադրած հայասպան քաղաքականութիւնը բնութագրել ըստ Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի դիւանագէտների, գինուորական գործիչների, պատմաբանների ու գրողների տուեալների, եւ ըստ Օսմանեան Կայսրութեան դաշնակից գերմանացիների եւ Աւստրո-Հունգարիայի դեսպանների ու հիւպատոսների պաշտօնական տեղեկագրերի, որոնք այսօր պահոււմ են Դաշնակցային Գերմանիայի արխիւներում: Մենք աշխատում ենք առաւելաբար յենուել այն փաստաթղթերի վրայ, որոնք ստեղծուել են պատերազմի ընթացքում եւ ազատ են մնացել Թուրքերի ու նրանց բարեկամների զեղծումներից:

Գերմանիան եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը դաշնակիցներ էին Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում: Բայց, ինչպէս յաճախ պատահում է, այդպիսի դաշնակցութեան ժամանակ, կողմերը ոչ միայն իրար չեն վատահել, այլեւ աշխատել են իրար վրայ թղթածրարներ ստեղծել: Գերմանական կառավարութիւնը ցանկացել է իմանալ իրողութիւնը՝ Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների ճշգրիտ պատկերը: Դա իրեն անհրաժեշտ էր ե՛ւ ռազմական, ե՛ւ քաղաքական, ե՛ւ բարոյա-իրաւական եւ քարոզչական առումներով: Հայերի տեղահանութիւնն ու ջարդը, ոչ միայն բանակը գրկում էր հարիւր հազարաւոր մարտունակ գինուորներից, ոչ միայն երկրի գիւղատնտեսութիւնն ու արդիւնաբերութիւնը գրկում էր իր հմուտ եւ բանիմաց աշխատող ձեռքերից, ոչ միայն վատացնում էր բանակի մարտունակութիւնը եւ լըրացուցիչ դժուարութիւններ ստեղծում բանակի ազատ տեղաշարժերը ապահովելու գործում, այլեւ սրում էր կայսրութեան մէջ ապրող ժողովուրդների յարաբերութիւնները, բացասաբար էր անդրադառնում գինուորի բարոյա-կամային մակարդակի վրայ, խլում էր ահագին միջոցներ եւ նպաստում կողոպուտի, թալանի ու դասալքութեան արմատաւորման: Գերմանիան միաժամանակ գիտէր որ Իթիթիհատական կառավարութեան ամենազգայուն եւ ամենաթոյլ կողմը՝ տարբեր հպատակ ժողովուրդների հետ ունեցած իր յարաբերութիւնն էր, Թուրքիայի հակահայ, հակայոյն, հակապուլիար, հակաարաբ, հակաքիւրտ քաղաքականութիւնն էր: Դրանից միշտ օգտուել էր Եւրոպան: Դաշնակից Գերմանիան մտադիր չէր հրաժարուելու այդ ստուգուած օգուտի աղբիւրից: Նրանք մտադիր էին իրենց յաղթութեան պարագային այդ փաստերը օգտագործել աւարը բաժնելու ժամանակ: Վերոյիշեալ պատճառ-

ներից ելնելով, կայսրութեան տարածքում գերմանացի դեսպանները հրահանգուած էին Պերլին տեղեկացնել Հայերի Յեղասպանութեան առարկայական պատկերը: «Երբ ես կազմում էի սոյն տեղեկագիրը (որ հասցէագրուած էր Պոլսի գերմանական դեսպանութեան – Գ.Խ.) Հալէպի Գերմանիայի հիւպատոսը ներկայացրեց Ալեքսանտրէթի իր գործակցին՝ հիւպատոս Հոֆմանին: Հիւպատոս Հոֆմանը ինձ տեղեկացրեց որ /Պոլսի/ գերմանական դեսպանութիւնը Ալեքսանտրէթի, Հալէպի եւ Մուսուլի հիւպատոսարանների կողմից մանրամասնօրէն իրազեկ է պահուել երկրի ներքին գաւառներում տեղի ունեցածի մասին: Նա ինձ ասաց որ անձամբ իմ տեսածի մասին տեղեկատուութիւնը պիտի ողջունուի որպէս լրացուցիչ եւ մանրամասնութիւններով տրուած նկարագրութիւն: Հիւպատոս Հոֆմանը խնդրեց որ ես դրան կցեմ խանում (այն քերական-սարայը որտեղ զետեղուած էր գերմանական տեխնիկական ուսումնարանը – Գ.Խ.) իր նկարած պատկերները, որոնք պատկերում էին դիակների կոյտեր, որոնց մէջ երեւում էին սողացող երեխաներ»¹:

Շատ գերմանացիների խղճի վրայ նստած էր նաեւ մի շատ ծանր բեռ: Նրանք, այս կամ այն ձեւով, իրենց համարում էին ուղղակի կամ անուղղակի մեղսակից հայերի նկատմամբ կիրառուած Յեղասպանութեան համար: Այդ միտքը պարզ արտայայտում է ականաւոր թրքագէտ-պատմաբան եւ թղթակից Հերպըրտ Կիպլընզը: Նա գտնում է որ քանի Գերմանիան հրաժարուեց ջարդերի ընթացքում հանդէս գալ որպէս հայերի պաշտպան, նա դառնում է գործի մասնակից: Նա բերում է դէպքեր, երբ գերմանացի սպաները հրամայել են գնդակոծել հայերին: Մի այլ դէպքում նա գրում է. «Հայրենասէր գերմանացի մի կին 14 Յունիսի, 1915 թ. Մարաշից գրում է "Sonnenaufgang" թերթին (Deutscher Hilfsbund Christliches Lieberswerk im Orient) կազմակերպութեան պաշտօնաթերթին). Եթէ կարողանայինք գրել այն բոլորը, որ մենք տեսնում ենք: Փոքր Ասիայի գերմանացի միսիոնարները այնքան են սարսափահար, այնքան են զայրացած ու համակրալից են, ինչքան այլ ազգերի միսիոնարները: Ես կասկած չունեմ որ այսօր կան միլիոնաւոր գերմանացիներ, որոնք եթէ հնարաւորութիւնը ունենային ճշմարտութեան հասու լինելու, պիտի դառնօրէն բողոքէին իրենց կառավարութեան հայ ազգի ոչնչացման դէմ, նրանք պիտի խնդրագիր ներկայացրնէին իրենց կառավարութեան, որպէսզի Աստուծոյ անունից մի բան անեն, որպէսզի կանխեն Գերմանիայի խարանուձը պատմութեան մէջ որպէս մասնակից այն սարսափելի ոճրագործութիւնների, որոնք գործադրւում են Օսմանեան Կայսրութեան մէջ»²:

1. Dr. Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo*, London, R. Fisher Urwin Ltd., 1918, p. 9.

2. Dr. Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History*, N.Y., G.P. Putnam's Sons, 1916, Tankian Publishing Corp., 1975, p. 36-37}.

Խիստ տպաւորիչ է Հալէպի գերմանական տեխնիկական ուսումնական հաստատութեան դասախօս Դոկտ. Նիեպագ Մարտինի դիմումը իր կառավարութեան: Նա շեշտում է որ ինքը այն գրում է իր խղճի պարտադրութեամբ, եւ ընդգծում որ իրենց հաստատութեան շրջապատում տեղի ունեցող ոճիրների ու անմարդկային արարքների, հայերի ոչնչացման պայմաններում, իրենց դաստիարակչական գործունէութիւնը հակադրում է իրաւ բարոյականութեան եւ վերածւում է մարդկային կարեկցանքի ծաղրանքի¹: Իսկ Հալէպի երկարամեայ հիւպատոս Դոկտ. Վալտէր Ռոսլերը բազմիցս միջնորդել է վերադասի ու Պերլինի առաջ, որ գերմանացի զինուորականութիւնը հեռու մնայ այն Հայաստանութիւնից, Ցեղասպանութիւնից, որ Թուրքիան գործադրում է իր հպատակ հայերի նկատմամբ: Նա բողոքել է նաեւ այն հրամանատարների դէմ, որոնք գործակցում էին Թուրք շարդարարների հետ: Նա հրաժարուել է ենթարկուել նրանց կարգադրութիւններին²: Գերմանական եւ այլ ազգիւրներից հայերի մասին հաւաստի տեղեկութիւններ հաւաքող Ճ. Քելիհերը անում է հետեւեալ դիտարկումը. «Հայաստանում (նկատի ունի Պատմական Հայաստանը. այդ բառի օգտագործումը արգիւտւած էր Օսմանեան Կայսրութիւնում – Գ.Ն.) գտնուող գերմանացիները այնքան լցուած են ցասումով եւ այնքան անձկանօք են, ինչքան այս երկրի Հայ Դատի ամենից եռանդուն բարեկամները, որ տեսնեն Թուրքական կառավարութեան կողմից կիրառուած հայերի ոչնչացման մեթոտների կասեցումը³: Գերմանիայի անտարբերութիւնը շարդերի նկատմամբ ամօթաբեր սեւ բիծ են համարում նաեւ Գոնիայում աշխատող գերմանացիները: 1915 թ. Օգոստոսի 16-ին, իրենց դեսպանին գրած նամակում նրանք շեշտում են. «Բոլոր ձեռնարկումները, ըստ երեւոյթին, տանում են հայերի ոչնչացմանը: Այս անմարդկային վերաբերմունքը անջնջելի սեւ բիծ է համաշխարհային պատմութեան մէջ ոչ միայն Թուրքերի, այլեւ մեզ՝ գերմանացիներիս համար, եթէ մենք այն դիտենք ձեռներս ծալած՝ Թոյլ տանք այդ ժողովուրդի բնաջնջումը»⁴: Եւ իսկապէս, նրանք հանգիստ նայեցին ձեռքերը ծալած: Այդ խիստ վրդովեցրեց նաեւ Գերմանիայի բանուորներին, գերմանացի յեղափոխականներին: 1916 թ. Յուլիոսին Գարլ Լիբկնեխտը յայտարարեց. «Գերմանիան, Թուրքիայի դաշնակիցը, իր ձեռքերը ա-

1. Dr. Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo*, p. 7.

2. Dr. Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide, A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Watertown, Mass, Blue Crane Books, 1996, pp. 16, 58, 73, 119, 156, 209.

3. J.J. Keliher, *Germany, Turkey and Armenia*, London, J.J. Keliher & Co. Ltd., 1917, p. 2.

4. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 134-135. Վերցուած՝ «Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում», 1991, էջ 360-361:

րիւնոտել է հայերի արիւնով եւ այս պատերազմի ընթացքում անչափ մեծացրել իր մեղքերը՝ դաժանագոյն կոտորածի ենթարկելով դժբախտ հայ ժողովուրդը»¹: Այսպիսով, ձգտելով իրենց սահմանազատել ցեղասպան թուրքի հայասպանական գործունէութիւնից, տարբեր ասպարէզի գերմանացիներ հաստատում են նաեւ թուրքիայի ցեղասպանական քաղաքականութեան իրողութիւնը:

Ինչպէս յայտնի է, Մուսուլը, եւ յատկապէս Հալէպը այն քաղաքներն էին, որտեղից կազմակերպւում էին Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերից բռնագաղթուած հայերի գանդուածային ուղեւորութիւնը դէպի անապատ, դէպի Տէր Ջօր, դէպի մահ: Այդ շրջանում գործող գերմանացի դեսպանները ականատես էին բռնագաղթի ու ջարդի դաժան իրողութեան: Այդ քաղաքի գերմանացի հիւպատոսներն ու աշխատողները տեսնում էին, թէ՛ ինչպէս հարիւր հազարաւոր տեղահանուած հայեր ամենաթշուառ ու կիսամեռ վիճակում կեդրոնացւում էին այդ քաղաքներում, եւ ապա ուղարկւում անապատներն ու չօլերը: Նըրանց ունեցած ու հաղորդած տեղեկութիւնների խորքային իմաստը շատ մեծ էր կատարուածի էութիւնը հասկանալու համար: Ինչպէս տեղեկացնում է ականաւոր գիտնական ու մարդասէր Ֆրիտիոֆ Նանսէնը, Սվազից եւ Խարբերդից բռնագաղթուած 18,000 հայերից միայն 350 հասել են Հալէպ, իսկ էրզրումից բռնագաղթուած 19,000-ից միայն 11-ն հասել այդ քաղաքը²: Իսկ ֆրանսացի գիտնական Ժաք Տը Մորկանը տեղեկացնում է որ Բարձր Հայքից դուրս բերուած երկու հազար հայերից միայն վեցն է հասել Հալէպ: Այն տուեալները անվիճելիօրէն ապացուցում են որ տեղահանութիւնը փաստօրէն հայ ազգի բնաջնջում է:

Թուրքերի դաշնակից Գերմանիայի Հալէպի հիւպատոս Վալտեր Ռոզլերը կարդալով հայերի ջարդերի իրողութիւնը ժխտող թրքական պաշտօնական փաստաթղթերը, 27 Յուլիսի, 1915 թ., իր կառավարութեան յղած տեղեկագրում գրում է. «Իսկապէս ես չհաւատացի իմ աչքերին, երբ կարդացի ուրացման յայտարարութիւնը: Ես արտայայտութիւններ չեմ գտնում բնութագրելու համար դժոխային ստախօսութիւնը»³: Ամիս ու կէս յետոյ, 3 Սեպտեմբերի, 1915 թ., Աւստրիայի դեսպանը նոյն հարցի կապակցութեամբ իր կառավարութեան իր կարծիքը տեղեկացնելով, շեշտում է որ թալէաթն ու ընկերները «թող են փչում մեր աչքերին»: Հինգ օր անց, իր հաղորդագրութեան մէջ նա թալէա-

1. Գարլ Լիբնիտ, Ճառերի, Նամակների եւ Յօդուածների ժողովածու, Մոսկուա, 1961, էջ 334 (ուսերէն):

2. F. Nansen, *Armenia and the East*, London, George Allen & Unwin Ltd. 1928, p. 305.

3. A. B. Turkei 183/39, A23991, July 27, 1915, V.A. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, "A Review of the Historical Evidence of German Complicity", Blue Crane Books, Watertown, Ma, 1996, p. 73, 104.

Թին ու ընկերներին բնութագրում է որպէս երկդիմի, երկու լարի վրայ խաղացող մարդիկ: «Նրա մի դէմքին ջարդարարութիւնն է, իսկ միւսին՝ եղբայրութեան ու հաւասարութեան քարոզը: Մէկ երեսով թուրքերը ջարդում են հարիւր հազարաւոր հայեր, իսկ միւսով՝ ուրանում այն»: 10 Սեպտեմբերի, 1915 թ., Մուսուլի գերման հիւպատոս Նուշտէյնը՝ Իթթիհատական կառավարութեան ուրացումը անուանում է «աղաղակող սուտեր»: Նոյն օրը Ատանայի գերման հիւպատոսը՝ Բիւզը, այդ մասին իր կառավարութեանն է յայտնում որ ջարդերի գոյութեան հերքումը Իթթիհատականների կողմից անամօթ խաբէութիւն է: Իր մահից մի շաբաթ առաջ, 15 Հոկտեմբերի, 1915 թ., Գերմանիայի դեսպանը՝ Պարոն Հանս Վոն Վանգենհէյմը խորհուրդ էր տալիս Իթթիհատականների կողմից ջարդերի ուրացումը համարել դրանց իրողութիւնը հաստատող մի լրացուցիչ փաստ, իսկ հերքումը՝ պարզապէս դիմակ: Իսկ Մեթերնիխը, Գերմանիայի նոր դեսպանը, 7 Դեկտեմբերի, 1915-ին, Պերլին տեղեկագրել է որ հայերի ջարդերի վերաբերեալ օսմանեան կառավարութեանն ուղղուած բողոքագրերը անօգուտ են, իսկ թրքական ուրացումները՝ անարժէք՝:

Իր հերթին, գերմանական կառավարութիւնը 4 Յուլիսի, 1915 թ. եւ 9 Օգոստոսին, թուրքական կառավարութեան յղած բողոքագրերում նրբօրէն կշտամբում էր նրան՝ հայերի բռնազաղթների ընթացքում նրանց նկատմամբ իր գործ դրած ջարդերի, բռնաբարութիւնների, առեւանգումների եւ աւերածութիւնների համար: Բողոքագրերում թուրքիան նախազգուշացւում էր այդ արարքների յետագայ խիստ բացասական ազդեցութիւնների նկատմամբ, ինչպէս տնտեսական ու քաղաքական ասպարէզում, նոյնպէս միջազգային յարաբերութիւններում: Յետագայում գերմանացի տարբեր դեսպաններ ու հիւպատոսներ նոյն ոգով զգուշացրել են բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարների: Այդ գրութիւններում գերմանացի դիւանադէտները մտահոգութիւն են յայտնել որ թուրքերի նման արարքների պայմաններում հանրային կարծիքը անհիմն կերպով Գերմանիային մեղսակից է համարում: 22 Դեկտեմբերի, 1915 թ. պատասխանում, թուրքական կառավարութիւնը պնդում է որ հակահայկական միջոցառումները թելադրուած են գինուորական թելադրանքներով եւ պաշտպանական օրինաւոր միջոցներ են: Միաժամանակ այդ միջոցառումները թուրքական կառավարութիւնը նկատում է ներքին փորձական բնոյթի: Այդ նկատի ունենալով, Հալէպի հիւպատոս Ռոսլերը գտնում է որ գերմանացի գինուորականութիւնը պէտք չէ այդ գործի մէջ ընդգրկուի: Այս եզրակացութեան է

1. V. Dadrian, *The Naim-Andonian Documents on the WWI Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*, "International Journal of Middle East Studies", Cambridge University Press, Vol. 18, No. 3, August 1986, p. 327, 349.

գալիս Դոկտ. Վահագն Տատրեանը գերմանական դիւանների թղթած-
րարները ուսումնասիրելուց յետոյ¹:

Ռիխթըր Շէօպները, էրզրումի փոխ հիւպատոսը, իր վերադասին
հաղորդում է որ ինքը անձամբ այցելել է բոնապարտիստների հաւա-
քատեղին, որտեղ հաւաքուածները բացառապէս եղել են խղճալի վի-
ճակում գտնուող կանայք ու երեխաներ, որոնք իրենց նետել են իր
ձիու առաջ՝ օգնութիւն աղերսելով: Նա շեշտել է այն միտքը, որ բոնա-
պարտիստների մէջ չեն եղել տղամարդիկ, քանի որ նրանք նախօրօք
զինակոչուել են եւ գնդակահարուել ճանապարհաշինարարական աշ-
խատանքներ կատարելիս: Հետեւաբար, հակադրուելով թուրքական
բացատրութիւններին ու դրանց հաւատացող գերմանացի իր վերադա-
սին, փոխ հիւպատոսը եզրակացնում է որ անհիմն է կարծել, որ այդ-
պիսի մարդիկ կարող են ըմբոստանալ կառավարութեան դէմ: Գիներալ
Յրից Բրոնսարդը դեսպան Վանկենհայմին կարգադրում է որ հիւպա-
տոսները այլեւս նման բովանդակութեամբ տեղեկագրեր չներկայացը-
նեն: Իսկ երբ Շէօպները հանդիպում է օսմանեան Երրորդ Բանակի
գլխաւոր հրամանատար գեներալ Մահմուտ Բամիլին, վերջինս փոխ հիւ-
պատոսին յայտնում է որ իրենք չեն կարող երաշխաւորել նրա կեանքի
ապահովութիւնը շրջանում²:

Որոշ գերմանացի պաշտօնատարներ անհիմն են համարում նաեւ
Իթթիհատական դեկավարութեան այն տեսակէտը, որ իբր Վանի ապս-
տամբութիւնը ստիպեց թուրքական իշխանութիւններին ձեռնարկել
հայերի բոնապարտիստ ու ոչնչացումը: Գերմանացի դիւաններից Ծ.Ծ.
Քեհլերի հաւաքած փաստաթղթերից մէկում կարդում ենք. «1914 թ.
Նոյեմբերից մենք արդէն գիտէինք որ ջարդ տեղի պիտի ունենայ: Մու-
շի Մութասարիֆը, որ էնվեր Փաշայի մտերիմներից էր, բացայայտ յայ-
տարարել էր որ իրենք պիտի կոտորեն հայերին առաջին իսկ հնարա-
ւորութեան դէպքում: Նրանք մտադրած էին ուսանների գալուց առաջ
նախ մորթել հայերին, եւ ապա՝ կռուել ուսանների դէմ»: Իսկ Մէյրի Շո-
ֆըրը աւելացնում է. «Մի անգամից հենց որ ուսանները գնացին (Նո-
յեմբեր 1914-ին) չարամիտ մահմետականները ողջ գաշտով մէկ սկսե-
ցին աւերել քրիստոնեաների գիւղերը»³: Պիթլիսի եւ Վանի կոտորած-
ների ականատես Կրէյս Խապը «Պիթլիսի Ողբերգութիւնը» հատորում
գրում է. «Վանի ընդհանուր կառավարիչ Ծեփտէթ Պէյը՝ էնվեր Փաշայի
քենեկալը, 19 Ապրիլի, 1915 թ. համար ծրագրել էր իր հայ հպատակնե-

1. V.A. Dadrian, *German Responsibility...*, pp. 81-88.

2. Christoph Dinkel, *German Officers and the Armenian Genocide*, *Armenian Review*,
Spring 1991. V. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, pp. 23-25.

3. J.J. Kehler, *Germany, Turkey and Armenia*, p. 28.

4. M. Schoufer, *The War Journal of a Missionary in Persia*, N.Y., 1914, p. 6.

րի ընդհանուր շարժը: Այդ օրը թուրք զինուորներն ու քրտերը, որոշ դէպքերում հրանօթներով յարձակուեցին գաւառի փոքր քաղաքների ու գիւղերի վրայ, եւ հանդիպեցին փոքր կամ ոչ մի դիմադրութեան, քանի որ գէնք կրելու ունակ բոլոր մարդիկ զինակոչուել էին Օսմանեան բանակ, իսկ մնացեալը քիչ զինամթերք ունէին»¹: Այսպիսով, ըստ ականատեսներին, դեռ Վանի ինքնապաշտպանութիւնից շատ առաջ թուրքական իշխանութիւնը ծրագրել էր վանեցիների կոտորածն ու նրանց դէմ նախապատրաստել սադրանքներ: Նկատենք որ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը սկսեց Ապրիլի 20-էն ետք: Պատահական չէ որ աւստրիացի Մարաշախտ Պոմինքուսքին Վանի ինքնապաշտպանութիւնը բնութագրում է որպէս «յուսահատ արարք»: Վանի բնակիչները, գրում է նա, նկատելով որ համընդհանուր շարժերն սկսել են, հայերը անցան իրենց կեանքի պաշտպանութեան: Տեղին է նշել որ թուրքական սադրանքներից առաջ հայերը համաձայնել էին չորս հազար լրացուցիչ երիտասարդ տրամադրել նրանց: Բայց նկատելով այդ բոլոր սադրանքները, հրաժարուել են, մի բան, որ անընդհատ յիշեցնում էր Թալէաթը՝ հարցերը շուռ տալով: Ռաֆայէլ տը Նոգալզը, թուրքական բանակում վարձու սպան, որ ականատես էր դէպքերին, հիացել էր հայերի հերոսութեամբ, բայց ամոստում էր, որ նրանք լոկ մղել են ինքնապաշտպանական կռիւներ²:

Գերմանիայի Պոլսոյ դեսպան Մեթերնիխը, հակադրուելով Գերմանիայի պետական քարտուղարի տեղակալ Արթիւր Յիմրրմանին, պնդում է որ թուրքիայում գոյութիւն չի ունեցել կազմակերպուած ըմբոստական շարժում, եւ էրզրումի ու Վանի շրջանում թրքական սադրանքները սկսել են Սարիղամիշի զինուորական գործողութիւններից եւ Վանի ինքնապաշտպանութիւնից առաջ: Իսկ տեղական բնոյթի հայկական փոքր ընդվզումները պարզապէս ինքնապաշտպանական բնոյթի են եղել³: Այսպիսով, պարզ է դառնում թէ ինչու էրզրումի նահանգապետ Հասան Թաքսիմը ներքին գործոց նախարար Թալէաթին գրում է որ էրզրումում հայկական ըմբոստութիւն չառաջացնելու համար պէտք չէ կրկնել Վանում գործադրուած սխալը, այսինքն՝ հանդիստ թողնել էրզրումցիներին եւ չհարկադրել, որ նրանք ըմբոստանան (ինքնապաշտպանութեան դիմեն)⁴:

Երբ 1917-ի Փետրուարին Գերմանիան որոշել էր շքանշաններով պատուել հայաստանութեան երկու մեծ կազմակերպիչներին՝ Դոկտ.

1. Grace Khapp, *The Tragedy of Bitlis*, N.Y., Fleming, H., Revel Co., 1918, p. 15.
2. Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, Trans. Muna Lee, N.Y., 1926, p. 60.
3. A.A. Turkei 183/4o, A25749. Doc. No. 567. Sept. 18, 1916, p. 42. Dr. V. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, p. 85-87.
4. V. Dadrian, *German Responsibility...*, pp. 84-85.

Պահաէտտին Շեքիրին ու Թալէաթ Փաշային, գնդապետ Շտանկը բողոքարկել է՝ նրանց մասին ունեցած իր բացասական տեղեկութիւնների հիման վրայ: Շտանկը, որ որոշ ժամանակ կապուած է եղել «յատուկ ծառայութեան ջոկատների» հետ, 23 Օգոստոսի, 1915 թ., իր ներկայացրած 22 էջանոց «գաղտնի» զեկուցագրում, իր վերագասին տեղեկացնում էր որ պատերազմական անհրաժեշտութեան թուրքական փաստարկը երկրորդական կարեւորութիւն ունի: Թուրքերի հիմնական նպատակն է օգտուելով պատերազմական դրութիւնից բռնագաղթի ենթարկել հայերին: Նա ընդգծում է որ հայերի բռնագաղթն ու կործանումը ծրագրուած է եղել երկար ժամանակ առաջ՝ Իթթիհատական ղեկավարութեան կողմից, եւ դրա գործադրման ընթացքին անմիջապէս հետեւել են Հիլմին, Շեքիրը, էրզրումի երեսփոխան Սէյֆուլլան եւ 3-րդ բանակի հրամանատար Քամիլը: Գործողութիւնները իրագործուել են բանակի եւ չեթէների կողմից՝:

Թուրքական հակահայկական քաղաքականութեան նկատմամբ որդեգրած իրենց դիրքի առումով, գերմանացիների մէջ կարելի է տարբերակել մի քանի խումբ: Մի խումբը գաղափարական ընդհանրութիւն ունէր Իթթիհատական ղեկավարութեան հետ: Ինչպէս գիտենք, գերմանական ռազմական վարդապետութեան մէջ շեշտուած էր՝ «Գերմանիայի տարածքային անբաւարարութեան, սահմանափակուածութեան» ու «աշխարհի բաժանումից իրենց գաղութներ հասած չլինելու» դրոյթները: Այդ հարցը գերմանացիները տրամադիր էին լուծել պատերազմի միջոցով: Նման ռազմական վարդապետութիւն ունէին նաեւ թուրքերը: Նրանք գտնում էին որ Փոքր Ասիայում չեն կարող միասին ապրել հայերն ու թուրքերը: Անհրաժեշտ է զանազան եղանակներով հայերին այնտեղից հեռացնել: Միաժամանակ՝ հայերը, եւ մանաւանդ ռուսները խանգարում էին դէպի արեւելք, դէպի «թուրանական հողերը» կայսրութեան տարածումը: Նրանք գտնում էին որ այդ հարցերը եւս անհրաժեշտ է պատերազմի ճանապարհով լուծել: Ինչպէս գերմանացի ռազմամուկները, այնպէս էլ նրանց թուրք համախոհները համոզուած էին որ ոյժն է իշխանութեան իրաւական հիմքը: Քանի իշխանութիւնն ու ոյժը իրենց ձեռքում է, իրենք իրաւունք ունեն կատարելու այն՝ ինչ ցանկանում են: Այս պատճառով շատ մարդասէր գերմանացիներ, որոնք դէմ են թուրքական ռազմական վարդապետութեան, պընդում էին որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ թուրքերը ոչ քանակական եւ ոչ էլ որակական ոյժ են: Դոկտ. Մարտին Նիեպակը գրում է. «Թուրքերը՝ թուրքիայում ապրող բոլոր ցեղերից (ազգերից) ամենից քիչ օժտուածները, իրենք լոկ բնակչութեան փոքրամասնութիւն են, քաղաքակրթութեամբ շատ աւելի յետամնաց են, քան՝ արաբները»²: Գերմա-

1. V. Dadrian, *German Responsibility...*, p. 60, 64.

2. Dr. Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo*, p. 20.

նացիների եւ Իթթիհատականների վարդապետական նման ընդհանրութիւնը միացնում էր նրանց: Սոյն խմբի պատկանող գերմանացիների մի մասը յետագայում միացան Փաշականութեան ու ծառայեցին Հիթլէրին:

Մի այլ խումբ գերմանացիներ, Իթթիհատականների հետ չունենալով հանդերձ գաղափարական ընդհանրութիւն, յարաբերական չէ-գործութիւն էին ցուցաբերում նրանց Հայաստանութեան նկատմամբ՝ ելնելով իրենց հակաանգլիական, հակաֆրանսական եւ հակառուսական կողմնորոշումից, Առանցքի դաշինքը չթուլացնելու մտահոգութիւնից եւ թուրքերի հակահայկական քաղաքականութիւնը երկրի ներքին գործ նկատելու կեցուածքից: Նրանցից շատերը յաճախ հանդէս էին գալիս մարդասիրական հակաիթթիհատական առաջարկութիւններով: Նրանց մօտ յաճախ գերիշխել է պատերազմի ժամանակուայ դաշինքը՝ մարդասիրական զգացումների եւ Հայաստանութեան դէմ իրենց մէջ խմորուող դիմադրութեան վրայ՝: Մի երրորդ խումբ ելնելով մարդասիրական եւ քրիստոնէական համոզումներից, ոչ միայն հակադրում էին Իթթիհատական հայաստանական քաղաքականութեան, այլեւ զանազան միջոցներով փորձում էին այն կասեցնել: Այդպիսիները շատ դէպքերում վտանգում էին իրենց պաշտօնը, դիրքը եւ կեանքը: Անկասկած, կային նաեւ այնպիսիք, որոնք տատանւում էին այս ուղղութիւնների միջեւ:

Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է երեք գերմանացիների՝ Պարոն Հանս Վոն Վանկենհայմի, Կոմս Փոլ Վոն Ուոլֆ Մեթերնիխի եւ Արմին Թէոֆիլ Վակների կենսագրութիւնը:

Հանս Վանկենհայմը (1859-1915), Գերմանիոյ դեսպանը Պոլսում (1912-1915) գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ թուրքիայի հայկական տարածքներում բարենորոգումների ծրագրի եւ այն գործադրող եւրոպական յանձնաժողովի ու տեսուչների հարցի քննարկման ու այդ կապակցութեամբ ընդունուած որոշումներում: Նա պնդել է նոյնիսկ, որ «Գերմանիան համաձայն կը լինի Բարենորոգումների համաձայնութեան միայն այն չափով, որչափով թուրքիան կամովին կը համաձայնի»: Այն ժամանակ, երբ Իթթիհատական ղեկավարութիւնը սկսեց դաշնակիցներ որոնել Օսմանեան Կայսրութիւնը կործանումից փրկելու եւ հրկրում բարենորոգումներ անցկացնելու համար, Իթթիհատական ղեկավարութեան անգլիամէտ անդամը՝ Ճաւիտը, այդ խնդրանքով դիմեց Անգլիոյ, եւ ստացաւ բացասական պատասխան: Նոյն արդիւնքը գրանցուեց, երբ ֆրանսամէտ ձեւալը դիմեց իր բարեկամներին: Էնվի-

1. Ulrich Trampener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, N.J., 1968, pp. 200-270; Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance*, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1970, pp. 144-159.

ը՛ գերմանամէտ ղեկավարը, նոյնպիսի պատասխան ստացաւ Վանկենհայմից՝ Պոլսոյ Գերմանիայի դեսպանից: Սակայն 24 Յուլիսի, 1914 թ., Կայսր Վիլհելմ Բ. չեղեալ յայտարարեց իր դեսպանի բացասական որոշումը: Կարծիք է եղել, որ Թալէաթն ու էնվերը գտնուել են Վանկենհայմի ազդեցութեան տակ: «Նա միակ մարդն էր, եւ նրա կառավարութիւնը միակ կառավարութիւնն էր, որ կը կարողանար կանգնեցընել այդ ոճիրները՝ մի ազգի կոտորածը», գրել է Մորկրնթաուը¹:

Երբ հանդիպումներից մէկի ժամանակ Ամերիկայի դեսպան Մորկրնթաուը վկայակոչում էր գերմանացի դիւանագէտների միջոցով Թուրքերի կողմից կազմակերպուած հայերի բռնագաղթի ու կոտորածների դէմ ներկայացուած բողոքագրերը, Վանկենհայմի վերաբերմունքում զգացում էր այն միտքը, որ իրենք անկարող են արդիւնաւոր քայլեր առնել այդ երեւոյթները կասեցնելու համար: Նա բացականչել է. «Ես կ'օգնեմ սիոնիստներին, բայց ոչ հայերին»²:

Երբեմն դեսպանը հիւպատոսներից ստացած զեկուցագրերը Պերլին ուղարկելիս դրանց կցել է ուշագրաւ դիտողութիւններ: Այսպէս իր զեկուցագրերում երբեմն Թուրքերի Հայաստանութիւնը բնութագրելու համար Վանկենհայմը օգտագործել է «սպանդ», «կործանում» արտայայտութիւնները: «Յստակօրէն բռնագաղթերը չեն բնորոշում լոկազմական նկատառումներով»: Տիարպեքիրից գէպի Մուսուլ բռնագաղթման ենթակայ հայերը ճանապարհին սպաննուել են: «Թալէաթը ընդունել է նա, շահագործում է պատերազմը երկիրը ներքին թշնամիներից, քրիստոնեաներից ամբողջութեամբ մաքրելու համար, որպէսզի կանխի հերոսական պետութիւնների կողմից Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու բոլոր ապագայ հնարաւորութիւնները»³: Նշելուց յետոյ որ բռնագաղթերը կատարւում են ռազմական գօտուց շատ հեռու վայրերում, դիտպանը աւելացնում է. «Այս պարագան եւ այլ նդանակներ, որով տեղահանութիւնները կատարւում են, ցոյց են տալիս որ կառավարութիւնը իրօք հետապնդում է հայ ազգը Թուրքիայում արմատախիլ անելու նպատակով»⁴: «Փաստերը եւ դաշնակիցների դիտարկումները, որոնք մեզ հազորդուել են Լեփսիուսի կողմից, հաստատում են հիւպատոսական զեկուցագրերի միջոցով: Բռնագաղթի ու տեղահանութիւնների իր քաղաքականութեամբ Թուրքական կառավարութիւնը հայերին ենթարկում է կործանման»⁵: «Բռնագաղթեալները

1. Henry Morgenthau, *Ambassador...*, 319.

2. Henry Morgenthau, *ibid*, p. 308, 310.

3. Turkei 183/27, A 19744, 17 June, 1915, V. Dadrian, *Documentation... German Sources*, p. 99.

4. Turkei 183/37, A 21257, 7 July, 1915, *ibid*.

5. Turkei 183/37, A 22210, 16 July, 1916, V. Dadrian, *ibid*.

յանկարծակի յարձակման են ենթարկւում, մորթւում են նոյնիսկ իրենց ուղեկցողների կողմից»¹: «Զարդերը զործադրւում են բանտերից արձակուած ռուսագործների կողմից»²: «Այս անյաջող ուրացումը տանում է այն եզրակացութեան որ Զարդերը իրօք տեղի են ունեցել եւ որ թուրքական կառավարութիւնը ապաստանւում է ուրացման միջոցով»³: 1915 թ. Ապրիլին, Վանկենհայմը հաղորդել է Պերլին, որ հայերի վիճակը անյոյս է, բայց Գերմանիայի գերագոյն շահերը պահանջում են որ մենք չմիջամտենք, այլապէս կը վտանգենք աւելի կարեւոր բաներ»: Նա թուրքիայում աւստրիական ներկայացուցիչ Փամիանքոսքուն 1913 թ. ասել է, որ հայերի փրկութիւնը իսլամութիւն ընդունելու մէջ է: Կայ այն վարկածը, որ նա որպէս հնազանդ դիւանապետ, պաշտօնապէս չի ընդդիմացել իր կառավարութեան դիրքորոշմանը, բայց չի արտայայտել իր համոզմունքը: Միաժամանակ նա Պերլին համապատասխան գերատեսչութիւններին է ուղարկել բոլոր հիւպատոսարաններից ստացուած այն տեղեկագիրները, որոնք մանրամասն նկարագրել են թուրքիայի հայաջինջ քաղաքակրթական քոլոր հրեաները: Ենթադրւում է որ նա յոյս է ունեցել այդպիսով ներգործել գերմանական կառավարութեան վրայ, որ զգաստացնի թուրքական իշխանութեան: Մի օր, 1915 թ. Հոկտեմբերի 22-ին կամ 23-ին, նա այցի էր գնացել Ամերիկայի դեսպան Մորկընթաուին: Սկսում են քննարկել նաեւ հայերին օգնելու, հայերի Զարդը դադարեցնելու հարցը: Ամերիկայի դեսպանը պնդել է որ հարցը վերաբերում է անօգնական կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին: Ինչո՞ւ հարցրել է նա, չի կարելի մարդկայնօրէն մտածել որ նրանք էլ իրաւունք ունեն ապրելու: Գերմանիայի դեսպանը անհաշտ կրկնել է. «Պիտի չմիջամտեմ: Մեր միակ նպատակը յաղթելն է պատերազմում»: Մորկընթաուը գտնում է որ Վանկենհայմի ներաշխարհում տիրող լարուածութիւնը սլատճառ է դարձել որ նա կաթուածահար լինի, ու մի քանի օր անց (25 Հոկտեմբերի, 1915 թ.) կնքի իր մահկանացուն⁴:

Կոմս Փօլ Վոն Մեթերնիխը՝ Վանկենհայմին յաջորդած Գերմանիայի դեսպանն էր Պոլսում: Նա այն պաշտօնատարներից է, որոնք յաճախ վտանգել են իրենց պաշտօնն ու կեանքը՝ հայերի Զարդը կանխելու կամ կասեցնելու համար: Պատահական չէ որ նա մկրտուել է որպէս «հայերի դեսպան»: Մեթերնիխը նշանակուեց դեսպան, քանի որ Վանկենհայմին փոխարինող Էռնեստ Լանկենպրրկ Հոհընյոհը չողջունուեց Իթիհատական ղեկավարների կողմից, որովհետեւ նա բացայայտօրէն

1. K 169, No. (3876), 25 June, 1915, V. Dadrian, *ibid*, p. 100.

2. Turkei 183/37, A 21483, 9 July, 1915, V. Dadrian, *ibid*.

3. Turkei 183/39, A 30634, 15 October, 1915, V. Dadrian, *ibid*.

4. Morgenthau, *Ambassador...*, pp. 317-19.

չէր համաձայնուում նրանց հայաջինջ քաղաքականութեանը¹: Նա պաշտօնի կոչուեց այն ժամանակ, երբ հայկական բնակավայրերի մեծամասնութիւնը հայաթափ էին եղել ու հայերի զգալի մասը սպաննուել էին թուրքերի կողմից: Դա այն շրջանն էր, երբ սկսել էր Հայաստանութեան՝ Հայերի Յեղասպանութեան երկրորդ ակիբը: Այս պատճառով էլ հասկանալի էր թէ ինչու Մեթերնիխը 30 Յունիսի, 1916 թ. զեկուցագրում, Քանցլեր Պետման Հոլվեկին տեղեկացնում է Իթթիհատական ղեկավարութեան հետեւեալ շրջաբերականը, հասցէագրուած տեղական իշխանութիւններին. «Կոմիտէն առաջարկում է ոչնչացումը հայերի վերջին մնացորդացին եւ կառավարութիւնը պէտք է կատարի այդ պատուէրը: Կոմիտէն պարզապէս պետական մարմին չէ: Ամէն մի պաշտօնատարի, վալիից մինչեւ գայմագամ, կցուած է կոմիտէի մի անդամ՝ նրան հսկելու եւ պաշտպանելու համար: Ամէնուրեք սկսուել են հայերի բռնագաղթը: Թրքացում նշանակում է որսալ, սպաննել ու արմատախիլ անել բոլոր այն, ինչ թրքական չէ եւ բռնագրաւել ուրիշների (ոչ թուրքերի) սեփականութիւնը: Վերջինիս եւ ֆրանսական յեղափոխութեան կարգախօսների կանչերի մէջ է թուրքիայի յայտնի վերածնունդը»²:

Առաջին իսկ պատեհութեան, երբ 1915 թ. Դեկտեմբերին Մեթերնիխին Հնարաւորութիւն տրուեց հանդիպելու Մեծ Վեզիրի՝ Սաիա Հալիմի հետ, նա նոյնպէս բարձրացրեց հայերի նկատմամբ թուրքերի վարած քաղաքականութեան հարցը: Նա պնդեց որ հայերի դէմ գործադրուող միջոցները երբեք չեն կարող արդարացուել որպէս օրինաւոր պետական պաշտպանութիւն: Նա գտնում էր որ հարիւր հազարաւոր կանանց, մանուկների եւ ծերերի նկատմամբ գործադրուածը (սպանդը) մնալու է որպէս Երիտթուրքերի պատմութեան ամենից մութ էջերը³: Դեսպանի նման գիրքորոշման հետեւանքով առաջացած լարուածութիւնը ցանկալի չէր թուրքերին: Էնվերի եւ Թալէաթի Օգոստոս 1916 թ. վերջնագրի հիման վրայ Մեթերնիխը պաշտօնից ետ կանչուեց: Ինչպէս վկայում է Տրամպենրը. այդ առթիւ Թալէաթ ասել է որ հայերի բնաջնջումը պէտք է պատերազմի օրերին կատարուի: Դրանից յետոյ խիստ ուշ կը լինի:

Մեթերնիխը դէմ էր թուրքական մտածողութեան ենթարկուելու եւ թուրք դաշնակցին սիրաշահելու համար զոհաբերութիւններ կատարելու մտայնութեան: Քանցլեր Պետման Հոլվեկին հասցէագրուած զեկուցագրում նա գրում է. «Մենք պէտք է դադարեցնենք թուրքերին հա-

1. Ulrich Trampener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968, p. 125.

2. Aram P. Aivazian, *Armenia Userped by Genocide and Treachery*, Montreal, 1992, p. 246.

3. *Turkei* 183/40, A 36483, 9 December, 1915, V. Dadrian, *German Responsibility...*, p. 88.

ճոյանալուց: Նրանց բոլոր ձեռքբերումները մեր աշխատանքի արգիւնք են՝ մեր փողի, մեր սպաների եւ մեր հրանոթների գործն են: Առանց մեր օգնութեան "փքուած գորտը" ենթակայ է կործանման: Մենք կարիք չունենք թուրքերից վախենալու, որ կարող են շրջուել միւս կողմը եւ խաղաղութեան դաշինք կնքել»¹: Նշենք որ իրօք 1916-1917 թթ., թուրքերը ցանկացան անջատ բանակցութիւններ վարել անգլիացիների ու ֆրանսացիների հետ, ու մերժուեցին:

Մեթերնիխը նկատում եւ այդ մասին Պերլին տեղեկացնում է որ թուրքերը շտապում են, որպէսզի աւարտեն գործը հայերի հետ, նախքան խաղաղութեան հաստատումը²: «Հայկական հարցը հայ ազգը ոչնչացնելու միջոցով լուծելու իր ծրագիրը գործադրելիս, թուրքական կառավարութիւնը թոյլ չտուեց որ իրեն շեղեն»³: Մեթերնիխ հասկացաւ որ թալէաթը հայերի հալածանքների հոգին է⁴:

Արմին Թէոֆիլ Վակները ծնուել է 16 Հոկտեմբերի, 1896 թ., Գերմանիայի Նլպերֆելտ/Ռայնլենտ բրուսական ազնուականի ընտանիքում: Մասնագիտութեամբ իրաւաբան է, բայց առաւելաբար յայտնի է իր գեղարուեստական փնտռուած ստեղծագործութիւններով եւ մարդասիրական գործունէութեամբ:

Իբրեւ գերմանական բժշկական ծառայութեան անդամ, երիտասարդ Արմինը Ա. Աշխարհամարտի օրերին աշխատել է Պաղտատի երկաթգծի երկարութեամբ՝ Պոլսից մինչեւ Պաղտատ: Այդ ուղեւորութիւնների ընթացքում նա ականատես է եղել դրեթէ բոլոր շարգավայրերում՝ բռնագաղթի ճանապարհներին, լեռներում, դաշտերում, անապատներում ու տարբեր բնակավայրում թուրքերի գործադրած ոճիրներին: Նա եղել է նաեւ տեղահանուածների վրաններում: Նա երգուել է յարմար առիթով մարդկութեան պատմել իրագործուող ցեղասպանութեան մասին: Այն նպատակով գաղտագողի նկարել է այդ ահաւոր տեսարանները: Այդ նկարները ցուցադրուել են տարբեր թանգարաններում, ցուցասրահներում ու տպագրուել ողջ աշխարհի բազմաթիւ ու բազմալեզու մամուլում: Այդ նկարների բնօրինակները պահուում են Շթուտկարտի թանգարանում (Stuttgart Schiller - National Museum Deutsches Literaturarchiv): 1919 թ. Յունուարին, Բարիզի Խաղաղութեան ժողովի օրերին Արմին Վակները գրեց իր հռչակաւոր նամակը Ա.Մ. Նահանգների նախագահ Վուտրօ Ուիլսոնին՝ իր ողջ խորութեամբ վերլուծելով թուրքերի Հայաստանութիւնը ու խնդրելով նրանից փրկել Եւրոպայի պատիւը եւ դրական լուծում տալ Հայկական

1. A.A. Turkei 183/40, A 36184, Registry No. 711, p. 3 of the report - 128, V. Dadrian, *Documentation of the Armenian Genocide...*, p. 101.

2. Turkei 183/41, A 8373, 27 March, 1916, V. Dadrian, *ibid.*

3. 183/43, A 17310 or A 18548, 10 July, 1916, V. Dadrian, *ibid.*

4. Turkei 183/40, A 36134, 12 July, 1915, V. Dadrian, *ibid.*

Հարցին: Նա պնդեց որ այդ նամակը խտացնում է այն հարիւր հազարաւոր հայերի խնդրանքը, որոնք սպաննուեցին թուրքերի կողմից, եւ ամբողջ հայ մնացորդացի՝ որ տառապում է ամէնուրեք: Նա ընդգծում է հայերը «ապրեցին աշխարհի բոլոր մահերը եւ բոլոր դարերի մահերը»:

Իր նամակում Դոկտ. Վակները նշում է ոչ միայն հայերի ներդրումը մարդկային քաղաքակրթութեան, հայերի նկատմամբ եւրոպայի թոյլ տուած անարդարութիւնը, հայ ժողովրդի տառապանքները թուրքական լծի տակ: Նա ի մասնաւորի շեշտում է որ գոյութիւն է ունեցել հայերին բնաջնջելու թրջական ծրագիր, եւ որ հայերի հասցէին ներկայացուած բոլոր մեղադրանքները անհիմն ու սուտ մեղադրանքներ են: Նա գրում է. «Հայ ժողովուրդը գոհերն են այս պատերազմին, երբ թուրք կառավարութիւնը, 1915 թ. գարնանը, սկսեց գործադրել հայ ժողովրդին արմատախիլ անելու հրէշային իր ծրագիրը, եւ երբ եւրոպայի ազգերը իրենց փոխադարձ անհասկացողութիւնից արիւնյուշայ ուժասպառ էին եւ չկար մէկը խոչընդոտելու չարագուշակ թուրքիայի բռնակալներին՝ իրագործելու բողոքածին գազանութիւնները, որոնց միայն կարելի է նմանացնել ոճրագործ խելագարի արարքներին»: Եւ մեծ մարդասէրը աւելացնում է. «Իւրաքանչիւր անհատ, որ գիտի Անատոլիայում տարուած այս պատերազմի երեւոյթները եւ բաց աչքերով հետեւած է այս ազգի բախտին, գիտի որ բոլոր այն մեղադրանքները, որոնք մեծ ճարտարութեամբ եւ ջանասիրութեամբ արուեցին այս ազգի դէմ, ոչինչ են, եթէ ոչ բռնակալների կողմից Հնարուած նողկալի գրպարտութիւններ, որպէսզի պաշտպանեն իրենք իրենց, իրենց իսկ կատարած բարբարոսական արարքների հետեւանքներից, որպէսզի սքողեն իրենց սեփական անկարողութիւնը հաշտուելու անկեղծութեան ու մարդասիրութեան ոգու հետ»:

Դոկտ. Վակները այն հազուադէպ գերմանացի մտաւորականներից էր, որ քաջութիւնն ունեցաւ իր բողոքի ձայնը բարձրացնելու Հիթլէրի դէմ: Իր վեց էջանոց նամակում նա բողոքում էր նրա ծաւալած հակահրէական քաղաքականութեան դէմ: Նա ձերբակալուեց, տանջուեց գերմանական բանտերում՝ մինչեւ կարողացաւ փախչել Իտալիա, որտեղ մահացաւ 17 Մայիսի, 1978-ին: Թուրքերի Հայասպանութեան դէմ պայքարից նա անցաւ հրէական Հոլոգոստի դէմ պայքարին, իր մէջ միացնելով այդ երկու պայքարները յանուն մարդասիրութեան ու մարդու իրաւունքների:

Այսպիսով, գերմանական աղբիւրները հիմնովին հերքում են թուրքիայի ու նրա բարեկամների ուրացումները, եւ անվիճելիօրէն ապացուցում իրողութիւնը՝ թուրքերի հայաջինջ ծրագրի գոյութիւնը եւ հայաջինջ քաղաքականութեան գործադրումը:

1. Armin T. Wegener, *An Open Letter to President Woodrow Wilson*, Berlin, January 1919; V. Dadrian, *German Responsibility...*, pp. 263-271.